

ПЕРАКАЗ ЯК ФОРМА ЭКЗАМЕНУ: АНАЛІЗ ЗБОРНІКА ТЭКСТАЎ

Г. М. Давыдава

*Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4,
220030, г. Мінск, Беларусь, davidagm@bsu.by*

Артыкул прысвечаны аналізу зборніка тэкстаў для пераказу, створанага калектывам аўтараў (Г. М. Валочка, І. У. Булаўкіна, В. У. Зелянко, С. І. Фацеева, С. М. Якуба) і выдадзенага ў 2022 г. Напачатку даецца агульная характарыстыка пераказу як віду работы па развіцці звязнага маўлення, называюцца яго этапы і асноўныя віды. Галоўная ўвага ў артыкуле засяроджана на зборніку тэкстаў для пераказу, што актыўна выкарыстоўваецца ва ўстановах агульнай сярэдняй адукацыі. Адзначаюцца становішчы якасці зборніка і робяцца некаторыя назіранні, заснаваныя на практыцы выкарыстання тэкстаў зборніка.

Ключавыя словы: пераказ; віды пераказаў; зборнік пераказаў; выпускны экзамен; вучэбны прадмет «Беларуская мова».

З мінулага, 2022–2023, вучэбнага года выпускны экзамен па вучэбным прадмеце «Беларуская мова» за перыяд навучання і выхавання на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі праводзіцца ў форме пераказу. Лічыцца, што пераказ як форма выніковай атэстацыі дазваляе найбольш поўна праверыць узровень авалодвання ўменнем выкарыстоўваць мову ў розных відах маўленчай дзейнасці, а таксама дазваляе выявіць узровень развіцця інтэлектуальнай і камунікатыўнай культуры атэстуемых.

Як паведамляе ў сваім артыкуле «Пераказ як сродак фарміравання ў вучняў навыкаў звязнага маўлення» Г. Валочка, «У розныя часы да пераказу ставіліся па-рознаму: ад поўнага яго адмаўлення як малаэфектыўнага, механічнага віду працы да прызнання яго ролі ў больш паспяховым развіцці звязнага маўлення», а таксама «У сучаснай метадычнай навуцы лічыцца, што пераказ як найлепш адпавядае сучасным патрабаванням навучання мове, бо дапамагае вучням авалодаць маўленчай дзейнасцю, выпрацоўвае ўменні слухаць, чытаць, гаварыць і пісаць» [1, с. 53]. Таму невыпадкова менавіта пераказ быў абраны як форма выніковай атэстацыі за перыяд навучання і выхавання на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі.

Пераказ – від работы на развіццё звязнага маўлення, накіраваны на перадачу ў вуснай ці пісьмовай форме прачытанага або пачутага тэксту і стварэнне тэксту на гэтай аснове. Пераказ з’яўляецца адным

з традыцыйных спосабаў развіцця маўленчай дзейнасці: чытання, слухання, маўлення, пісьма. Перайманне, якое ляжыць у аснове гэтага спосабу, выступае ў дадзеным выпадку як імітацыйны метада навучання і спрыяе папаўненню і развіццю лексічнага і фразеалагічнага запasu вучняў, засваенню імі стылістычна абумоўленых граматычных форм і сінтаксічных канструкцый, авалодванню літаратурнымі нормаў сучаснай беларускай мовы.

Аднак пераказ мае на мэце развіццё не толькі маўленчай дзейнасці, але яшчэ і мысліцельнай, таму што ў працэсе працы над пераказам вучні вымушаны асэнсоўваць прачытанае, аналізаваць яго, вылучаць галоўнае і другараднае, засяроджвацца на змесце і форме тэксту, паколькі па сваёй сутнасці пераказ спалучае такія два ўзаемаабумоўленыя кагнітыўна-маўленчыя працэсы, як успрыманне тэксту і яго ўзнаўленне. Менавіта таму выкананне пераказу прадугледжвае наступныя, звязаныя як з уласна маўленчымі, так і мысліцельнымі аспектамі, этапы:

- чытанне/слуханне зыходнага тэксту;
- асэнсаванне прачытанага/пачутага тэксту;
- разуменне і фармуляванне асноўнай думкі і тэмы тэксту;
- складанне простага ці складанага плана пераказу;
- выбар адпаведнага тыпу, стылю і жанру маўлення;
- прадумванне зместу;
- запіс зместу адпаведна складзенаму плану;
- праверка запісанага і яго рэдагаванне.

Асноўнымі паняццямі, што актуалізуюцца ў працэсе працы над пераказам, з'яўляюцца наступныя: тэкст і яго прыметы, тэма і асноўная думка тэксту, змест тэксту, спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце, просты і складаны план тэксту, стыль, тып і жанр маўлення, падрабязны, сціслы і выбарачны пераказ.

У школьнай практыцы традыцыйна выкарыстоўваюцца розныя віды пераказаў, якія могуць быць класіфікаваны па:

- мэце навучання (навучальныя і кантрольныя);
- спосабе выканання (вусныя і пісьмовыя);
- адносінах да аб'ёму зыходнага тэксту (падрабязныя і сціслыя);
- адносінах да зместу зыходнага тэксту (поўныя і выбарачныя);
- характары тэкставага матэрыялу (апавяданне, апісанне, разважанне, характарыстыка);
- месцы выканання (класныя і дамашнія) і інш.

У сучаснасці існуюць класіфікацыі відаў пераказаў, заснаваныя на самых розных характарыстыках. Як адзначае Г. Валочка ў вышэйназваным артыкуле, «найбольш вычарпальнай (у ёй паказана шматмернасць

характарыстык і класіфікацыі пераказаў) лічыцца класіфікацыя Т. Ладыжанскай» [1, с. 55]. Сама ж яна ў якасці падстаў класіфікацыі пераказаў вылучае і апісвае наступныя: «1) мэта правядзення; 2) спосаб успрымання тэксту-арыгінала; 3) характар узнаўлення матэрыялу» [1, с. 55–56].

Усе віды пераказаў і, канешне, пераказ як форма выніковай атэстацыі, патрабуюць адпаведнай увагі і падрыхтоўкі як з боку настаўнікаў, так і з боку вучняў. І хаця ў сучаснай айчыннай метадычнай навуцы ўжо існуюць шматлікія тэарэтычныя і практычныя распрацоўкі, прысвечаныя пераказу, яны павінны развівацца, абнаўляцца і ўдасканальвацца, адпаведна найноўшым запатрабаванням часу і навукі.

Як адзін з прыкладаў гэтага можна разглядаць зборнік з тэкстамі для пераказаў, выдадзены ў 2022 г. калектывам аўтараў (Г. М. Валочка, І. У. Булаўкіна, В. У. Зелянко, С. І. Фадеева, С. М. Якуба) [2].

Зборнік мае на мэце «дапамагчы настаўнікам беларускай мовы, якія працуюць у 9-м класе ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі з беларускай і рускай мовамі навучання, падрыхтаваць вучняў, што засвоілі адукацыйную праграму на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі, да выпускнога экзамену па беларускай мове (пераказу), які прадугледжвае ацэнку сфарміраванасці ў вучняў моўных і камунікатыўных уменняў і навыкаў» [2, с. 3]. Зборнік быў падрыхтаваны ў Нацыянальным інстытуце адукацыі, а яго выпуск ухвалены Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

У зборнік увайшлі мастацкія, публіцыстычныя, навуковыя тэксты, што забяспечвае іх жанравую і стылістычную разнастайнасць, неабходную для фарміравання ў вучняў адпаведных маўленчых і камунікатыўных уменняў і навыкаў. Як станоўчую якасць зборніка трэба адзначыць сучаснасць шэрага тэкстаў: тэмы і змест такіх, напрыклад, тэкстаў, як «Сэлфі: мода ці хвароба?» [2, с. 183–184], «Сучасная сцэна» [2, с. 185–186], «Беларускія гукавыя кнігі» [2, с. 193–194] і некаторыя іншыя будуць выклікаць зацікаўленасць у вучняў менавіта сваёй далучанасцю да рэальнага сённяшняга жыцця. Застаецца пажадаць, каб такіх якасных і удала падобраных тэкстаў у зборніках, ды і наогул на занятках па беларускай мове было больш.

Асноўны змест зборніка складаюць 166 тэкстаў, якія «згрупаваны па раздзелах (легенды і паданні, вядомыя людзі Беларусі, спадчына, прырода і адносіны да яе, узаемаадносіны людзей, свет дзяцінства, ваенныя падзеі і інш.), сутнасць якіх перадаецца з дапамогай падобраных выказванняў з твораў беларускіх пісьменнікаў» [2, с. 4]. Заўважым, што такі выбар тэм тэкстаў для пераказу цалкам абгрунтаваны, таму што адной з важных задач, што вырашаюцца падчас працы над пераказам, з’яўляецца выхаванне рознабакова развітай і патрыятычнай асобы.

У змесце, размешчаным у канцы выдання, раздзелы пададзены па асобку, але не маюць назваў, і гэта вельмі ўскладняе арыентацыю па раздзелах – для таго, каб падабраць патрэбны тэкст, неабходна ўчытвацца ў назвы тэкстаў, каб зразумець, пра што дадзены раздзел. Да таго ж назва самога тэксту не заўсёды тлумачыць яго змест, таму і ідэю. Напрыклад, параўнайце тэкст пад назвай «Дарога дадому» [2, с. 36–37] і тэкст пад такой жа назвай «Дарога дадому» [2, с. 116–117] з іншага раздзелу. У першым з іх гаворка ідзе пра вяртанне ў родную вёску чалавека, а ў другім – пра пошукі роднага селішча бабром. Зразумела, што калі б быў праведзены выразны падзел на раздзелы і пададзены іх назвы, такія праблемы не ўзніклі б. Сказанае ж датычыцца і наступнай сітуацыі: у вялікім раздзеле, дзе сабраныя тэксты пра прыроду і жывёл, раптам аказваюцца тэматычна зусім іншыя тэксты пра якасці людзей («Рабіць дабро», «Ісці ў разведку», «Каб мама ўсміхалася», «Свет не без добрых людзей» і інш.).

Разглядаемы зборнік тэкстаў для пераказаў складзены ў адпаведнасці з патрабаваннямі «Метадычных рэкамендацый па фарміраванні культуры вуснага і пісьмовага маўлення ва ўстановах адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы агульнай сярэдняй адукацыі» [3]. Змешчаныя ў ім тэксты маюць аб'ём 240–340 слоў і ўтрымліваюць асноўныя віды арфаграм і пунктаграм, што вывучаюцца ў школе. Тэксты зборніка могуць выкарыстоўвацца для правядзення як навучальных, так і кантрольных пераказаў. З улікам вышэйсказанага можна адзначыць, што зборнік з'яўляецца прадуманым, удала складзеным і кампактным выданнем свайго роду. Менавіта таму зборнік, падрыхтаваны кампетэнтнымі метадыстамі і навукоўцамі, актыўна выкарыстоўваецца школьнымі настаўнікамі. Разам з тым якраз практыка яго выкарыстання выявіла і некаторыя дробныя недахопы.

Так, напрыклад, у тэксце «Максім Багдановіч» чытаем: *Гады вучобы ў Нясвіжскай¹ мужчынскай гімназіі, а пасля ў Яраслаўскім юрыдычным ліцэі былі надзвычай важным этапам у духоўным і творчым развіцці беларускага паэта* [2, с. 29]. У дадзеным выпадку мае месца фактычная памылка, бо агульнавядома, што ў 1902–1911 гг. Максім Багдановіч вучыўся ў Ніжагародскай мужчынскай гімназіі, а не ў Нясвіжскай.

Нельга з упэўненасцю сказаць, ці гэтая памылка трансліравана з першакрыніцы, з якой узяты дадзены тэкст, ці гэтая памылка, што ўзнікла пры наборы тэксту пераказу падчас падрыхтоўкі зборніка. На жаль, у самім зборніку пры публікацыі тэкстаў не ўказваецца, адкуль яны былі выбраны і хто іх аўтары. Толькі ў канцы зборніка размешчаны «Спіс вы-

¹ Тут і далей у прыкладах з тэкстаў зборніка вылучэнне паўтлустым шрыфтам наша. – Г. Д.

карыстаных крыніц» [2, с. 196–202]. Думаецца, што такую інфармацыю, прынамсі ўказанне на аўтара, трэба падаваць непасрэдна пасля тэксту, як гэта звычайна і робіцца не толькі ў тэкстах, але і ў практыкаваннях.

Часам у прапанаваных тэкстах сустракаюцца маўленчыя недасканаласці. Напрыклад, у тэксце «Якуб Колас і прырода» ў трох апошніх сказах як сродак сувязі сказаў у тэксце тройчы паўтараецца займеннік *ён*, што можна разглядаць як сінтаксічную памылку, і разам з тым гэта таўталогія парушае такі кампанент культуры маўлення, як багацце: *Ён любіў упрыгожваць зямлю. Пасля Вялікай Айчыннай вайны ён насадзіў плодowy сад каля свайго доама. Любіў ён чыстыя баравыя лясы, дзе прасторна воку, дзе над галавой не змаўкае вячысты гоман хвойных вяршынь, дзе ў дастатку і наветра, і сонца* [2, с. 30]. Безумоўна, такі паўтор можна разглядаць і як аўтарскую моўную асаблівасць, прымаючы пад увагу, што падобная сітуацыя адзначаецца і ў першым абзацы тэксту, дзе ў двух сказах запар паўтараецца спалучэнне *Ён глядзеў на ...* [2, с. 30]. І калі пры выкананні пераказу на занятках у школе настаўнік мае магчымасць звярнуць увагу вучняў на такую аўтарскую моўную асаблівасць і патлумачыць яе, то пры самастойнай працы з дадзеным тэкстам наўрад ці дзевяцікласнікі змогуць зарыентавацца самастойна і будуць успрымаць яе як своеасаблівы ўзор, звычайную сітуацыю, а не індывідуальна-аўтарскую стылістычную асаблівасць.

Гаворачы пра адхіленні ад правілаў, варта адзначыць, што ўкладальнікі зборніка ў прадмове папярэджваюць: «... у некаторых выпадках у тэкстах захаваны аўтарскія знакі прыпынку, граматычныя канструкцыі, якія вучні не абавязаны перадаваць у сваіх пераказах. На аснове тэкстуарыгінала вучні ствараюць уласны тэкст, які афармляюць у адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Знакі прыпынку, пастаўленыя вучнямі, могуць не супадаць з аўтарскімі ў тэксце-арыгінале» [2, с. 4]. Усё гэта, канешне, правільна, бо нельга свавольна мяняць аўтарскі тэкст, аднак у вучэбным выданні, да таго ж арыентаваным на дзевяцікласнікаў, маўленчыя кампетэнцыі якіх і чытацкі вопыт больш сціплыя, чым, напрыклад, адзінаццацікласнікаў, лепш было б абыйсціся без такіх выпадкаў. Асабліва ўважліва і асцярожна настаўнікі вымушаны ставіцца да выбару такіх тэкстаў пры выкананні кантрольных пераказаў.

Хочацца звярнуць увагу таксама на пэўны кантраст паміж узроўнем змешчаных у зборніку тэкстаў. Частка з іх вызначаецца змястоўнасцю, лексічным багаццем, а таксама прыкладаў вывучаемых арфаграм і пунктаграм, стылістычнай і жанравай разнастайнасцю і іншымі маўленчымі і камунікатыўнымі якасцямі, якія рабяць гэтыя тэксты вельмі прыдатным вучэбным матэрыялам. Але некаторыя тэксты дастаткова простыя, маюць надуманы сюжэт (напрыклад, тэкст «Цыркавы нумар»); апісаныя

рэаліі могуць не адпавядаць сучасным і таму будуць незразумелымі (напрыклад, тэкст «Шчаслівая вавёрачка», дзе апісваецца, як у жанчыны ўзнікла праблема з-за пагрызенага вавёркай білета на самалёт, аднак агульнавядома, што білет (пасадачны талон) на самалёт лёгка ўзнаўляецца па пашпарце; верагодна, што апісаная ў тэксце сітуацыя некалі і выглядала крытычнай, але з тэксту незразумела, што гаворка ідзе пра даўнейшы час); маюць парушэнні логікі (напрыклад, тэкст «Сарока-белабока», у якім расказваецца, як дзяўчынка Аленка вучыла сароку гаварыць, а ў канцы тая паўтарае толькі аднойчы (!) прамоўленае дзяўчынкай слова «Дурная!», з чаго Аленка, дарэчы, робіць вывад, што птушка разумная); некаторыя тэксты маюць сумніўную зместавую і ці выхваўчую каштоўнасць.

Стварэнне сучаснага вучэбнага выдання – надзвычай няпростая справа і патрабуе ад аўтараў ці складальнікаў самага высокага ўзроўню валодання прафесійнымі кампетэнцыямі. Безумоўна, складальнікі разглядаемага зборніка тэкстаў для пераказаў зрабілі якасны дапаможнік, які актыўна і шырока выкарыстоўваецца ва ўстановах сярэдняй адукацыі нашай краіны. Спадзяёмся, што выказаныя назіранні, прадыхтаваныя практыкай выкарыстання, акажуцца карыснымі для ўдасканалення гэтага запатрабаванага выдання.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Валочка, Г. Пераказ як сродак фарміравання ў вучняў навыкаў звязнага маўлення / Г. Валочка // Роднае слова. – 2011. – № 10. – С. 53–57.
2. Зборнік матэрыялаў для выпускнога экзамену па вучэбным прадмеце «Беларуская мова» за перыяд навучання і выхавання на II ступені агульнай сярэдняй адукацыі. Тэксты для пераказаў / Склад. Г. М. Валочка, І. У. Булаўкіна, В. У. Зелянко, С. І. Фацеева, С. М. Якуба ; Мін-ва адукацыі РБ. – Мінск : ТАА «Сэр-Віт». – 207 с.
3. Метадычныя рэкамендацыі па фарміраванні культуры вуснага і пісьмовага маўлення ва ўстановах адукацыі, якія рэалізуюць адукацыйныя праграмы агульнай сярэдняй адукацыі [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://adu.by/be/homebe/obrazovatelnyj-protsess-2023-2024-uchebnyj-god/obshchee-srednee-obrazovanie/metodicheskie-rekomendatsii-ukazaniya.html>. – Дата доступу : 20.10.2023.